DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-06-11-52 Pages: 633-644

Oriental Journal of History, Politics and Law

ORIENTAL JOURNAL OF HISTORY, POLITICS AND LAW

journal homepage:
https://www.supportscience.uz/index.php/ojhpl

MODERN APPROACHES TO DEVELOPING RESPONSIBILITY AND SELFLESSNESS IN SOCIETY

Muattarkhon Mukhtorovna Daliyeva
Senior Lecturer, Fergana State University
Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences
Fergana, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: responsibility, selflessness, spiritual and moral values, civic responsibility, upbringing, national heritage, digital responsibility, environmental responsibility, volunteering.

Received: 21.11.26
Accepted: 22.11.26
Published: 23.11.26

Abstract: The article analyses the socio-philosophical foundations of responsibility and selflessness, their interpretation in the Uzbek spiritual heritage and the mechanisms through which these qualities can be developed today. Responsibility is defined as a person's awareness of their actions, decisions and consequences together with readiness to answer for them; selflessness is defined as the conscious commitment of effort, time and knowledge to socially significant goals on the basis of free choice. The study relies on systemic, historical-logical, comparative, dialectical and axiological approaches; no empirical survey data are used. The dialectical link between the two qualities is traced in education, the family, the mahalla, the work collective, volunteer initiatives and the digital and ecological environment. The author compares the two qualities by a set of criteria, distinguishes genuine selflessness from fanaticism and coercion, and proposes a seven-stage integrative model (value awareness, analysis of a moral situation, independent decision, practical activity, accountability for the result, reflection, consolidation of experience) with observable indicators for each stage.

JAMIYATDA MAS'ULIYATLILIK VA FIDOYILIK FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Muattarxon Muxtorovna Daliyeva
Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchisi
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Farg‘ona, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: mas’uliyatlilik, fidoyilik, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, fuqarolik mas’uliyati, tarbiya, milliy meros, raqamli mas’uliyat, ekologik mas’uliyat, ko‘ngillilik.

Annotatsiya: Maqolada mas’uliyatlilik va fidoyilik fazilatlarining ijtimoiy-falsafiy asoslari, ularning o‘zbek xalqi ma’naviy merosidagi talqini va bugungi sharoitda rivojlantirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Mas’uliyatlilik shaxsning o‘z xatti-harakati, qarori va ularning oqibatlarini anglashi hamda ular uchun javob berishga tayyorligi sifatida, fidoyilik esa ijtimoiy ahamiyatli maqsadlar yo‘lida kuch, vaqt va bilimni erkin tanlov asosida ongli ravishda safarbar etish sifatida ta’riflanadi. Tadqiqot tizimli, tarixiy-mantiqiy, qiyosiy, dialektik va aksiologik yondashuvlarga tayanadi, empirik so‘rov ma’lumotlari qo‘llanilmagan. Ikki fazilatning dialektik aloqasi ta’lim, oila, mahalla, mehnat jamoasi, ko‘ngillilik tashabbuslari, raqamli va ekologik muhit misolida ochib beriladi. Muallif ularni mezonlar bo‘yicha qiyoslaydi, haqiqiy fidoyilikni mutaassiblik va majburlashdan farqlaydi hamda har bir bosqich uchun kuzatiladigan ko‘rsatkichlarga ega yetti bosqichli integrativ modelni (qadriyatni anglash, axloqiy vaziyat tahlili, mustaqil qaror, amaliy faoliyat, natija uchun javobgarlik, refleksiya, tajribani mustahkamlash) taklif etadi.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И САМООТВЕРЖЕННОСТИ В ОБЩЕСТВЕ

Муаттархон Мухторовна Далиева
старший преподаватель Ферганского государственного университета
доктор философии (PhD) по философским наукам
Фергана, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: ответственность, самоотверженность, духовно-нравственные ценности, гражданская ответственность, воспитание, национальное наследие, цифровая ответственность, экологическая ответственность, волонтёрство.

Аннотация: В статье анализируются социально-философские основы ответственности и самоотверженности, их интерпретация в духовном наследии узбекского народа и механизмы их развития в современных условиях. Ответственность определяется как осознание личностью своих поступков, решений и их последствий вместе с готовностью отвечать за них, самоотверженность – как сознательное

направление сил, времени и знаний на общественно значимые цели на основе свободного выбора. Исследование опирается на системный, историко-логический, сравнительный, диалектический и аксиологический подходы; данные эмпирических опросов не используются. Диалектическая связь двух качеств раскрывается на примере образования, семьи, махалли, трудового коллектива, волонтёрских инициатив, цифровой и экологической среды. Автор сопоставляет эти качества по ряду критериев, отграничивает подлинную самоотверженность от фанатизма и принуждения и предлагает семиэтапную интегративную модель (осознание ценности, анализ нравственной ситуации, самостоятельное решение, практическая деятельность, ответственность за результат, рефлексия, закрепление опыта) с наблюдаемыми показателями для каждого этапа.

Kirish. Globallashuv, raqamli kommunikatsiya va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi shaxs oldiga yangi axloqiy talablar qo‘ymoqda. Bugun mutaxassisdan kasbiy bilim bilan birga o‘z faoliyati oqibatlarini oldindan ko‘ra bilish, jamiyat manfaatlariga daxldorlikni his etish va umumiy farovonlik yo‘lida tashabbus ko‘rsatish ham kutiladi. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni tizimli davom ettirish va yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish alohida yo‘nalish sifatida belgilangan [1]. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun ham ta’lim va tarbiyaning uzviyligini ta’lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplaridan biri sifatida qayd etadi [2]. Davlat rahbarining “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” asarida ham ma’naviy yangilanish jamiyat taraqqiyotining shartlaridan biri sifatida ko‘rib chiqiladi [3]. Bu hujjatlar mas’uliyatlilik va fidoyilik masalasini nazariy jihatdan qayta ko‘rib chiqishga asos beradi.

Mas’uliyatlilik va fidoyilik bir-birini to‘ldiradi, ammo mazmunan bir xil emas. Mas’uliyat insonning burch, majburiyat, vijdon va javobgarlikni anglashida ko‘rinadi. Fidoyilik esa anglangan qadriyatni amaliy faoliyatga aylantirish, zarur hollarda shaxsiy manfaatni umumiy manfaat bilan muvofiqlashtirishda namoyon bo‘ladi. Mas’uliyat bilan boshqarilmagan fidoyilik hissiy jo‘shqinlik yoki ko‘r-ko‘rona ergashishga aylanib ketishi mumkin. Fidoyilik bilan to‘ldirilmagan mas’uliyat esa ko‘pincha rasmiy majburiyatni bajarish darajasida qolib ketadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bu fazilatlarni faqat nasihat va targ‘ibot yo‘li bilan emas, shaxsning kundalik tajribasi, mustaqil tanlovi va ijtimoiy amaliyoti orqali rivojlantirish zarur. Tadqiqotning maqsadi jamiyatda mas’uliyatlilik va fidoyilikni shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy mexanizmlarini tahlil qilish hamda milliy ma’naviy meros va zamonaviy tarbiyaviy yondashuvlarni uyg‘unlashtirishga asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib quyidagi savollar qo‘yildi: mas’uliyatlilik va fidoyilik qanday mezonlar bo‘yicha farqlanadi va qanday dialektik aloqada bo‘ladi; milliy ma’naviy merosning qaysi tushunchalari bugungi tarbiya uchun tayanch bo‘la oladi; oila, mahalla, ta’lim muassasasi, mehnat jamoasi va raqamli muhitda ushbu fazilatlarni qanday mexanizmlar orqali rivojlantirish mumkin va ularning natijasini nimaga qarab baholash kerak.

Adabiyotlar sharhi. Mas’uliyat va fidoyilik masalasi falsafa, axloqshunoslik, pedagogika va ijtimoiy fanlar kesishgan nuqtada o‘rganiladi. Abu Nasr Forobiy fozil jamiyat haqidagi qarashlarida inson kamolotini jamiyat farovonligi bilan bog‘laydi: uning talqinida ezgulik alohida shaxsning xususiy holati bo‘lib qolmaydi, hamkorlik va o‘zaro ko‘mak orqali ijtimoiy mazmun kasb etadi [4, 183-b.]. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida adolat, aql, qanoat va boshqaruvdagi javobgarlik masalalari, rahbar va fuqaroning burchi, so‘z va amal birligi keng yoritilgan [5, 162-b.].

Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida jamiyatning turli toifalari burchini tavsiflar ekan, saxovat, muruvvat, xalq g‘amiga sheriklik va el manfaatini ko‘zlashni insoniy kamolot belgisi sifatida ko‘rsatadi [6]. Husayn Voiz Koshifiyning “Futuvvatnomai sultoniy” asarida javonmardlik, vafo, saxovat va muruvvat amaliy fazilatlar sifatida talqin qilinadi. Futuvvat an’anasida mardlik jismoniy jasorat bilangina cheklanmaydi: va’daga vafo qilish, omonatga xiyonat qilmaslik, muhtojga ko‘maklashish va o‘z manfaatini cheklab bo‘lsa-da boshqalarga naf yetkazish ham mardlik hisoblanadi [7, 25-b.]. M. Imomnazarov milliy ma’naviyat nazariyasiga oid tadqiqotida bu tushunchalarni yaxlit qadriyatlar tizimi sifatida tahlil qiladi [8, 43-b.].

G‘arb falsafasida mas’uliyat tushunchasining ko‘lami XX asrda ancha kengaydi. H. Yonas texnologik sivilizatsiya sharoitida inson faoliyatining oqibatlari makon va vaqt jihatidan uzoqlarga yetib borishini ko‘rsatib, kelajak avlodlar va tabiat oldidagi mas’uliyat etikasini asoslagan [9]. Mahalliy tadqiqotlarda ham shaxs endi faqat bevosita xatti-harakatlari uchun emas, raqamli makonda tarqatayotgan axboroti, iste’mol odatlari va tabiiy resurslardan foydalanishi uchun ham javobgar ekani ta’kidlanadi [10, 116-b.]. Axloqiy tarbiya nazariyasida L. Kolberg axloqiy mulohazaning bosqichma-bosqich rivojlanishini va axloqiy dilemmalarni muhokama qilishning tarbiyaviy imkoniyatini ko‘rsatgan [11]. T. Likona xarakter tarbiyasini axloqiy bilish, axloqiy his qilish va axloqiy harakatning birligi sifatida talqin etadi [12]. A. Sher axloqshunoslik darsligida burch, vijdon va javobgarlik kategoriyalarini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qiladi [13, 143-b.].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, milliy merosga oid tadqiqotlarda fidoyilik ko‘proq tarixiy-ma’rifiy jihatdan, zamonaviy axloqshunoslikda esa mas’uliyat ko‘proq nazariy kategoriya sifatida o‘rganilgan. Ikki fazilatni yagona dialektik juftlik sifatida ko‘rib, ularni rivojlantirishning bosqichli modelini kuzatiladigan ko‘rsatkichlar bilan birga taklif etgan ishlar kam. Ushbu maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, tarixiy-mantiqiy, qiyosiy, dialektik va aksiologik yondashuvlar tashkil etadi. Tizimli yondashuv mas’uliyatlilik va fidoyilikni oila, ta’lim muassasasi, mahalla, mehnat jamoasi va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligida rivojlanadigan yaxlit hodisa sifatida tahlil qilishga imkon beradi. Tarixiy-mantiqiy yondashuv milliy ma’naviy merosdagi axloqiy qarashlarning bugungi ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog‘liqligini ochishga yordam beradi. Qiyosiy tahlil an’anaviy tarbiya usullari va zamonaviy interfaol yondashuvlarni solishtirishda qo‘llanildi. Dialektik yondashuv mas’uliyat va fidoyilik, shaxsiy va ijtimoiy manfaat, huquq va burch, erkinlik va javobgarlik munosabatlarini ochib berdi. Aksiologik yondashuv esa ushbu fazilatlarning qadriyatlar tizimidagi o‘rnini baholashda ishlatildi.

Manbalar sifatida mumtoz ma’naviy meros asarlari, axloqshunoslik va tarbiya nazariyasiga oid ilmiy adabiyotlar, ta’lim va ko‘ngillilik sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar hamda muallifning dissertatsiya tadqiqoti xulosalari olindi [14]. Maqolada empirik so‘rov natijalari keltirilmaydi, tahlil nazariy-konseptual xarakterga ega. Bu tadqiqotning cheklovi hisoblanadi: taklif etilgan model va ko‘rsatkichlar keyingi empirik tadqiqotlarda sinovdan o‘tkazilishi lozim.

Tahlil va natijalar. *Mas’uliyatlilik va fidoyilikning mazmuni va dialektik aloqasi.* Mas’uliyatlilikni shaxsning o‘z xatti-harakati, qarori va majburiyatlari mazmunini anglashi, ularning oqibatlarini baholashi va natijasi uchun javob berishga tayyorligi sifatida ta’riflash mumkin. Bu fazilat tashqi nazorat yoki jazodan qo‘rqish bilangina belgilanmaydi, uning ichki negizini vijdon, e’tiqod, burchni anglash, adolat tuyg‘usi va o‘z-o‘zini nazorat qilish tashkil etadi. Shaxs tashqi talab bo‘lmagan vaziyatda ham to‘g‘ri qaror qabul qila olsa, mas’uliyat uning ichki e’tiqodiga aylangan bo‘ladi [13, 143-b.].

Fidoyilik ijtimoiy yoki ma’naviy jihatdan muhim maqsad yo‘lida ongli ravishda sa’y-harakat qilish, vaqt, bilim, tajriba va imkoniyatlarni safarbar etish qobiliyatidir. Uni o‘zini inkor etish yoki shaxsiy manfaatlardan butunlay voz kechish deb talqin qilish to‘g‘ri emas. Fidoyilik shaxsiy manfaatni boshqalar manfaati bilan uyg‘unlashtirish, zarur vaziyatda umumiy manfaatni ustuvor qo‘yish, lekin buni ongli va erkin tanlov asosida qilishni anglatadi [7, 32-b.]. Ikki fazilatning farqi va bog‘liqligi 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Mas’uliyatlilik va fidoyilikning qiyosiy tavsifi (muallif ishlanmasi)

Mezon	Mas’uliyatlilik	Fidoyilik	O‘zaro bog‘liqlik
Mohiyati	Xatti-harakat va uning oqibatlari uchun javob berishga tayyorlik	Ijtimoiy ahamiyatli maqsad yo‘lida kuch va imkoniyatni ongli safarbar etish	Mas’uliyat maqsad va chegarani belgilaydi, fidoyilik uni amalga aylantiradi
Asosiy savol	“Nima qilishim kerak va buning oqibati qanday?”	“Bu maqsad yo‘lida qanday hissa qo‘sha olaman?”	Qaror va harakat birligi
Ichki negizi	Vijdon, burch, adolat tuyg‘usi, o‘z-o‘zini nazorat	Muruvvat, xizmat, saxovat, daxldorlik hissi	Ichki e’tiqod ikkalasining umumiy asosi
Namoyon bo‘lishi	Va’daga vafo, topshiriqni muddatida va sifatli bajarish, xatoni tan olish	Ko‘ngillilik, ijtimoiy loyiha, ehtiyojmandga ko‘mak, tashabbus	Kundalik intizom va ijtimoiy faollik
Buzilish xavfi	Rasmiyatchilik, “mendan so‘ralmagan” degan befarqlik	Mutaassiblik, ko‘r-ko‘rona itoat, o‘zini va oilani unutish	Har biri ikkinchisi bilan muvozanatlanadi
Milliy merosdagi tayanch	Omonat, burch, adolat, so‘z va amal birligi	Javonmardlik, futuvvat, muruvvat, xalq g‘amiga sheriklik	Ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal birligi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, mas’uliyat axloqiy qarorning ichki mezoni bo‘lsa, fidoyilik uning faol ijtimoiy ifodasidir. Shu bilan birga fidoyilikni mutaassiblik va ko‘r-ko‘rona itoatdan farqlash kerak. Haqiqiy fidoyilik inson qadr-qimmati, qonuniylik, adolat va ezgulik mezonlariga tayanadi. Agar faoliyat boshqa shaxslarning huquqlarini poymol etsa yoki tanqidiy fikrlashni inkor qilsa, uni fidoyilik deb bo‘lmaydi. Shuning uchun tarbiya jarayonida maqsad bilan birga vositalarning axloqiy maqbulligi ham tahlil qilinishi zarur.

Milliy ma’naviy meros qadriyatlar manbai sifatida. O‘zbek xalqining ma’naviy merosida mas’uliyat va fidoyilik g‘oyalari burch, vijdon, adolat, omonat, halollik, vafo, muruvvat va xizmat tushunchalari orqali ifodalangan. “Avesto”dagi ezgu fikr, ezgu so‘z va ezgu amal tamoyili niyat, nutq va xatti-harakat o‘rtasidagi yaxlitlikni talab etadi. Bu tamoyilga ko‘ra mas’uliyat niyat darajasida qolmasligi, kundalik amalda ko‘rinishi kerak [8, 43-b.]. Islomiy axloqda omonatga sadoqat, va’daga vafo, halol mehnat, ota-ona va qo‘shni oldidagi burch, tasavvuf an’anasida esa nafsni tarbiyalash, boshqalarga xizmat va kamtarlik ma’naviy kamolot sharti sifatida talqin etiladi [7, 46-b.].

Milliy merosni zamonaviy tarbiyaga tatbiq etishda tarixiy shaxslarni madh etish bilan cheklanib qolmaslik kerak. Forobiyning fozil jamiyat haqidagi qarashlarini ijtimoiy hamkorlik va umumiy manfaat bilan, Beruniy merosini ilmiy halollik va haqiqatga sadoqat bilan, Yusuf Xos Hojibning adolat haqidagi fikrlarini boshqaruvdagi javobgarlik bilan, Navoiyning muruvvat va xalqparvarlik g‘oyalarini ko‘ngilli xizmat bilan bog‘lab o‘rganish samaraliroq [4, 187-b.]. Shunda

yosh avlod tarixiy manbadan ma’lumot olish bilan cheklanmay, undagi axloqiy tamoyilni bugungi hayotiy vaziyatga qo‘llashni o‘rganadi [8, 216-b.].

Zamonaviy shakllantirish mexanizmlari. Mas’uliyatlilik va fidoyilikni shakllantirish uzluksiz, ko‘p subyektli va bosqichma-bosqich kechadigan jarayon. Uning samarasi o‘tkazilgan tadbirlar soni bilan emas, shaxs xulq-atvoridagi barqaror o‘zgarishlar bilan o‘lchanadi. Tahlil asosida quyidagi mexanizmlar ajratildi.

1. Ishontirish va muammoli muloqot. Ishontirish axloqiy talabning mazmuni va zaruratini ongli anglashga yordam beradi. Bunda tayyor xulosalarni takrorlashdan ko‘ra muammoli savollar, hayotiy vaziyatlar va munozaradan foydalanish samaraliroq. “Ijtimoiy tarmoqda tekshirilmagan xabarni ulashishning oqibati uchun kim javob beradi?”, “Ko‘ngilli yordam majburiyatmi yoki erkin tanlovmi?” kabi savollar talabalarni axloqiy mulohazaga undaydi. Kolberg ko‘rsatganidek, axloqiy dilemmalarni muhokama qilish ishtirokchini qarama-qarshi dalillarni tinglashga, o‘z pozitsiyasini qayta ko‘rib chiqishga va qarori oqibatlarini baholashga o‘rgatadi [11]. Natijada mas’uliyat tashqi talab sifatida emas, ongli tanlov mezoni sifatida qabul qilinadi.

2. Shaxsiy namuna. Tarbiyaviy ta’sirning kuchli omillaridan biri so‘z va amal birligidir. O‘qituvchi, ota-ona yoki rahbar mas’uliyat haqida gapirib, o‘zi va’dasiga rioya qilmasa, tarbiyaviy ta’sir zaiflashadi. O‘z vazifasini puxta bajaradigan, xatosini tan oladigan va jamoa manfaatini hisobga oladigan inson real namunaga aylanadi [13, 195-b.]. Namuna faqat tarixiy shaxslar yoki jamoat arboblaridan olinmasligi kerak: halol mehnat qilayotgan mutaxassis, mahallada ko‘mak uyushtirayotgan fuqaro yoki tabiatni asrayotgan yoshlar yaqinroq va ishonarliroq namuna bo‘ladi.

3. Maqsadlilik va shaxsiy daxldorlik. “Mas’uliyatli bo‘lish kerak” degan umumiy chaqiriq o‘rniga aniq vazifalar belgilash foydaliroq: bir oy davomida guruh topshiriqlarini muddatida bajarish, umumiy hudud tozaligiga rioya qilish, manbasi tekshirilmagan xabarni tarqatmaslik yoki ehtiyojmand oilaga ko‘mak loyihasida qatnashish. Vazifalar yosh va imkoniyatga mos bo‘lishi, bajarilish mezonlari oldindan tushuntirilishi lozim. Kichik, ammo muntazam bajarilgan vazifalar mas’uliyat odatini shakllantiradi, o‘z hissasining umumiy natijaga ta’sirini ko‘rgan shaxs esa fidoyilik mazmunini chuqurroq anglaydi.

4. Ijtimoiy loyiha va ko‘ngillilik. Fidoyilik ijtimoiy foydali faoliyatda eng aniq namoyon bo‘ladi. “Volontyorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun ko‘ngillilikni ixtiyoriy va beg‘araz ijtimoiy foydali faoliyat sifatida huquqiy jihatdan tartibga solgan [15]. Talaba va yoshlarni ekologik aksiyalar, kitobxonlik targ‘iboti, keksalarga ko‘mak, mahalla obodonchiligi, nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun qulay muhit yaratish loyihalariga jalb etish mumkin. Biroq loyiha bir martalik tadbir yoki suratga tushish bilan tugamasligi kerak. Har bir loyiha ehtiyojni aniqlash, maqsad

qo‘yish, vazifalarni taqsimlash, rejalashtirish, bajarish va natijani baholash bosqichlaridan o‘tishi, har bir ishtirokchi esa loyihaning muayyan qismi uchun javobgar bo‘lishi lozim.

5. Oila, mahalla va ta’lim muassasasi hamkorligi. Bu fazilatlar birgina ta’lim muassasasida shakllanmaydi. Oilada farzandga yoshiga mos vazifa topshirish, uy yumushlariga jalb qilish, qarorining oqibatini tushuntirish va mehnatini qadrlash muhim. Mahallada jamoaviy tashabbus, o‘zaro yordam, qo‘ni-qo‘shnichilik munosabatlari va umumiy mulkka ehtiyotkorlik ko‘nikmalari rivojlanadi. Ta’lim muassasasi oila va mahalla bilan tarbiyaviy maqsadlarni muvofiqlashtirishi, yoshlarni tadbir qatnashchisi sifatida emas, muammoni aniqlovchi, reja tuzuvchi va natija uchun javob beruvchi subyekt sifatida ko‘rishi kerak [2].

6. Mehnat jamoasi. Kasbiy muhitda mas’uliyat topshiriqni sifatli va o‘z vaqtida bajarish, ish natijasi uchun javobgarlikni boshqalarga yuklamaslik, kasb etikasiga rioya qilishda ko‘rinadi. Fidoyilik esa yangi xodimga ustozlik qilish, jamoa uchun foydali tashabbus ko‘rsatish, qiyin vaziyatda hamkasbga yordam berishda namoyon bo‘ladi. Bunday muhitni yaratishda rahbarning o‘rni katta: vazifalar va javobgarlik chegaralari aniq belgilanmagan, mehnat adolatli baholanmaydigan jamoada fidoyilikni talab qilish natija bermaydi. Shuning uchun mas’uliyat tashkilot va shaxs o‘rtasida o‘zaro taqsimlanadi.

7. Raqamli muhitda mas’uliyat va axborot madaniyati. Raqamli makon mas’uliyatning yangi ko‘rinishlarini yuzaga chiqarmoqda. Tekshirilmagan xabarni tarqatish, kamsituvchi izoh yozish, mualliflik huquqini buzish yoki shaxsiy ma’lumotlarni ruxsatsiz e’lon qilish real ijtimoiy zarar keltiradi [10, 134-b.]. Shuning uchun media va axborot savodxonligi tarbiyasida manbani tekshirish, fakt va fikrni farqlash, axborotning ehtimoliy oqibatini baholash va raqamli muloqot etikasiga alohida e’tibor berish lozim. Raqamli fidoyilik bilim va tajribani boshqalar bilan bo‘lishish, foydali ma’rifiy kontent yaratish va ijtimoiy muammolarga konstruktiv yechim taklif etishda ko‘rinadi [10, 141-b.].

8. Ekologik mas’uliyatni kundalik odatga aylantirish. Ekologik mas’uliyat insonning tabiat, tabiiy resurslar va kelajak avlodlar oldidagi burchini anglashini bildiradi. Yonas ta’kidlaganidek, bugungi texnologik imkoniyatlar sharoitida inson harakatining oqibatlari kelajak avlodlarga ham ta’sir qiladi va bu mas’uliyat chegarasini kengaytiradi [9]. Suv va elektr energiyasini tejash, chiqindilarni saralash, yashil hududlarni asrash va iste’molda me’yorni saqlash ekologik mas’uliyatning kundalik ifodasidir [10, 164-b.]. Ekologik tarbiyani ma’ruza bilan cheklamay, ta’lim muassasasida suv sarfini kuzatish, chiqindini kamaytirish yoki yashil hududni parvarishlash bo‘yicha kichik loyihalar bilan boyitish maqsadga muvofiq.

9. Rag‘batlantirish va refleksiv baholash. Rag‘bat moddiy mukofot yoki ommaviy maqtov bilan cheklanmasligi kerak: ishonch bildirish, mustaqil tashabbusga imkon berish, mehnatini jamoa oldida e’tirof etish va yangi mas’uliyatli vazifa topshirish ham samarali rag‘bat

shakllaridir. Baholashda yakuniy natija bilan birga jarayondagi halollik, intizom, hamkorlik va xatodan xulosa chiqarish qobiliyati ham hisobga olinadi. Refleksiya bosqichida ishtirokchi “Qarorim kimlarga ta’sir qildi?”, “Qaysi jihatda mas’uliyatni to‘liq namoyon eta olmadim?”, “Keyingi safar nimani o‘zgartiraman?” kabi savollar orqali o‘z faoliyatini tahlil qiladi. Likona ta’kidlaganidek, axloqiy bilim his-tuyg‘u va amaliy harakat bilan bog‘langandagina xarakterga aylanadi [12].

Taklif etilayotgan integrativ model. Yuqoridagi tahlil asosida mas’uliyatlilik va fidoyilikni rivojlantirishning yetti bosqichli modeli taklif etiladi. Model bosqichlari bir-biri bilan bog‘liq, jarayon esa takrorlanuvchi xarakterga ega: yakuniy bosqichda mustahkamlangan tajriba keyingi siklda qadriyatni chuqurroq anglashga asos bo‘ladi. Har bir bosqichning mazmuni, usullari va kuzatiladigan ko‘rsatkichlari 2-jadvalda keltirildi.

2-jadval. Mas’uliyatlilik va fidoyilikni rivojlantirishning integrativ modeli (muallif ishlanmasi)

Bosqich	Mazmuni	Usul va vositalar	Kuzatiladigan ko‘rsatkich
1. Qadriyatni anglash	Mas’uliyat va fidoyilik mazmunini milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tushunish	Mumtoz manbalar bilan ishlash, suhbat, tushunchalar tahlili	Tushunchalarni o‘z so‘zi bilan izohlay olish
2. Axloqiy vaziyat tahlili	Vaziyatdagi manfaatlar, burchlar va ehtimoliy oqibatlarni aniqlash	Keys, axloqiy dilemma, munozara	Turli tomonlar manfaatini hisobga olgan dalil keltirish
3. Mustaqil qaror	Tayyor ko‘rsatmaga emas, axloqiy mezonlarga tayangan tanlov	Rolli o‘yin, qaror daraxti, guruhda kelishuv	Qarorni asoslay olish va uning uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olish
4. Amaliy faoliyat	Qarorni ijtimoiy foydali ishga aylantirish	Ijtimoiy loyiha, ko‘ngillilik, mahalla tashabbusi	Vazifani muddatida va to‘liq bajarish
5. Natija uchun javobgarlik	O‘z hissasi va uning ta’sirini baholash	Loyiha hisobot-taqdimoti, jamoaviy muhokama	Xato va kamchilikni tan olish
6. Refleksiya	O‘z faoliyatini tahlil qilish va xulosa chiqarish	Refleksiv kundalik, savollar to‘plami, o‘zaro baholash	Keyingi harakat uchun aniq o‘zgarishlarni belgilash
7. Tajribani mustahkamlash	Ijobiy tajribani odatga aylantirish	Rag‘bat, yangi mas’uliyatli vazifa topshirish, ustozlik	Tashqi nazoratsiz takrorlanadigan barqaror xulq

Modelni amaliyotga joriy etish uchun quyidagi shartlar zarur: tarbiyaviy maqsadlar aniq belgilanishi; ta’lim oluvchi faol subyekt sifatida qatnashishi; oila, mahalla va ta’lim muassasasi hamkorlik qilishi; amaliy faoliyat uchun real imkoniyat yaratilishi; baholash shaffof va

rag‘batlantiruvchi bo‘lishi. Bu shartlar bajarilganda mas’uliyatlilik va fidoyilik mavhum talab bo‘lib qolmaydi, kundalik ijtimoiy xulq-atvor mezoniga aylanadi.

Muhokama. Tahlil natijalari bir tomonlama yondashuv kutilgan natijani bermasligini ko‘rsatadi. Faqat ma’ruza va nasihatga asoslangan tarbiya bilim beradi, ammo barqaror xulq-atvorni har doim ham shakllantirmaydi. Faqat tadbir va aksiyalarga yo‘naltirilgan faoliyat ichki e’tiqod bilan mustahkamlanmasa, vaqtinchalik faollik bo‘lib qoladi [13, 314-b.]. Bu xulosa Likonaning bilish, his qilish va harakat birligi haqidagi qarashlari bilan mos keladi [12]. Taklif etilgan model shu uch jihatni bosqichlarga ajratib, har biri uchun kuzatiladigan ko‘rsatkich belgilaydi.

Yana bir masala fidoyilikni haddan tashqari romantiklashtirmaslik bilan bog‘liq. Shaxsning salomatligi, qonuniy huquqlari, oilaviy majburiyatlari va xavfsizligi hisobga olinmagan talab fidoyilikka emas, majburlashga olib keladi. Haqiqiy fidoyilik erkin tanlov, ma’naviy e’tiqod va ijtimoiy foyda mezonlariga tayanadi. Ko‘ngillilik faoliyatining ixtiyoriylik tamoyili ham shuni talab qiladi [15]. Mas’uliyatni faqat shaxs zimmasiga yuklash ham yetarli emas: tashkilotlar adolatli sharoit yaratish, vazifalarni aniq belgilash va o‘z qarorlari uchun javob berish orqali bu jarayonda o‘z ulushini qo‘shadi.

Fazilatlarning shakllanganlik darajasini baholashda ishtirokchilar soni yoki tadbirlar hisobotiga tayanish kam ma’lumot beradi. Mustaqil tashabbus, va’daga rioya, jamoa bilan hamkorlik, xatoni tan olish, umumiy mulkka ehtiyotkorlik va oqibatlarni hisobga olish kabi xulq ko‘rsatkichlari ancha aniqroq. 2-jadvaldagi ko‘rsatkichlar shu maqsadda tuzildi, ammo ularning ishonchliligi va o‘lchanishi empirik tadqiqotda tekshirilishi kerak. Keyingi tadqiqotlarda ushbu mezonlarni yosh, ta’lim bosqichi va ijtimoiy muhit kesimida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalaridan amaliyot uchun quyidagi tavsiyalar kelib chiqadi. Birinchidan, oliy ta’lim muassasalarida ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni ijtimoiy loyiha shakliga o‘tkazib, har bir loyihada ishtirokchilar javobgarligini aniq taqsimlash. Ikkinchidan, axloqshunoslik va ma’naviyatga oid fanlarda mumtoz manbalar asosida tuzilgan axloqiy dilemmalar to‘plamidan foydalanish. Uchinchidan, talabalar ko‘ngillilik faoliyatini refleksiv kundalik orqali qayd etib borish va uni portfolioda e’tirof etish. To‘rtinchidan, mahalla va ta’lim muassasasining qo‘shma tarbiyaviy rejalarida raqamli va ekologik mas’uliyatga oid amaliy vazifalarni ko‘zda tutish.

Xulosa. Mas’uliyatlilik va fidoyilik shaxsning ma’naviy kamoloti, fuqarolik faolligi va ijtimoiy barqarorlikning muhim sharti hisoblanadi. Mas’uliyatlilik shaxsning o‘z burchi va xatti-harakatlari oqibatini anglashini ifodalaydi, fidoyilik esa bu anglashni ijtimoiy foydali faoliyatga aylantiradi. Ularning uyg‘unligi ongli tanlov, axloqiy e’tiqod va amaliy harakat birligini ta’minlaydi.

Milliy ma’naviy merosdagi burch, vijdon, adolat, omonat, halollik, muruvvat va javonmardlik g‘oyalari bu fazilatlarni tarbiyalash uchun mustahkam qadriyatlar asosini beradi. Merosni zamonaviy tarbiyaga tatbiq etish tarixiy ma’lumotlarni yodlatish bilan emas, undagi axloqiy tamoyillarni bugungi ijtimoiy vaziyatlarga bog‘lash bilan amalga oshadi [4, 189-b.].

Zamonaviy sharoitda ishontirish va muammoli muloqot, shaxsiy namuna, maqsadlilik, ijtimoiy loyiha va ko‘ngillilik, oila, mahalla va ta’lim muassasasi hamkorligi, mehnat jamoasidagi adolatli muhit, raqamli va ekologik mas’uliyat tarbiyasi, rag‘batlantirish va refleksiv baholash mexanizmlarini birgalikda qo‘llash lozim. Taklif etilgan yetti bosqichli integrativ model tarbiyaviy jarayonni izchil tashkil etishga yordam beradi, uning samarasi esa shaxsning real ijtimoiy faoliyatidagi o‘zgarishlar bilan baholanishi kerak [14]. Tarbiyaning maqsadi talablarni bajaruvchi ijrochini emas, jamiyat muammolariga befarq bo‘lmagan, mustaqil fikrlaydigan va ezgu maqsad yo‘lida ongli tashabbus ko‘rsata oladigan fuqaroni voyaga yetkazishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. 28.01.2022. – URL: https://lex.uz/docs/5841063

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 23.09.2020, O‘RQ-637. – URL: https://lex.uz/docs/5013007

3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – 320 b.

5. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig / Transkripsiya va hozirgi o‘zbek tiliga tavsif Q. Karimovniki. – Toshkent: Fan, 1971. – 964 b.

6. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub // Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. – Jild 14. – Toshkent: Fan, 1998.

7. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniy yoxud javonmardlik tariqati. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994. – 112 b.

8. Imomnazarov M. Milliy ma’naviyatimiz nazariyasiga chizgilar. – Toshkent: Sharq, 1998. – 240 b.

9. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – 255 p.

10. Otamuratov S. Globallashuv va milliy-ma’naviy xavfsizlik. – Toshkent: O‘zbekiston, 2013.

11. Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol. 1: The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. – San Francisco: Harper & Row, 1981.

12. Lickona T. Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility. – New York: Bantam Books, 1991.

13. Abdulla Sher. Axloqshunoslik: darslik. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

14. Daliyeva M.M. O‘zbek xalqi ma’naviy-axloqiy merosida mas’uliyatlilik va fidoyilikning talqini va ijtimoiy-falsafiy tahlili: falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – 2026. – 130 b.

15. O‘zbekiston Respublikasining “Volontyorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. 02.12.2019, O‘RQ-585. – URL: https://lex.uz/docs/4623999